

بررسی تأثیر هنر گچبری دوران ساسانی بر تزئینات گچبری معماری قرون ۱ تا ۵ هجری

مهران منتشری^۱

دانش آموخته کارشناس ارشد باستان شناسی دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل
m.montashery1371@gmail.com

چکیده

هنر ایران از آغاز حیات خویش تا دوران اسلامی، دگرگونی‌های عظیم را شامل گشته است. دوران اسلامی از مهم‌ترین دوره‌های هنر ایران است که در آن بسیاری از هنرها تحت تأثیر آیین اسلام، دستخوش تحولات و پیشرفت‌های چشم‌گیری گشتند. یکی از این هنرهایی که در دوران ساسانی بسیار مورد توجه قرار گرفت و در دوران اسلامی نیز ادامه یافت، هنر گچبری می‌باشد که آثار زیادی از آن در قالب تزئینات معماری برجای مانده است. این هنر در میان هنرهای مختلف قرون اولیه اسلامی، جایگاه ویژه‌ای دارد و به عنوان الگو و پیش‌زمینه‌ای جهت شاهکارهای گچبری دوره‌های بعد از خود خصوصاً سلجوقیان محسوب می‌گردد. درباره تأثیرپذیری هنر گچبری در این دوره از هنر ساسانی ایران از هنر گچبری عصر ساسانی اطلاعات ناچیزی موجود است. بنابراین ضروری است که در این زمینه با توجه به اهمیت آن در هنر و معماری ایران، تحقیق و پژوهش بیشتری صورت گیرد. در این پژوهش، از طریق مطالعات و منابع کتابخانه‌ای و با روش توصیفی-تحلیلی، تأثیر هنر گچبری دوره ساسانی بر تزئینات گچبری قرون اولیه اسلامی (قرن ۱ تا ۵ هجری) در ایران و خارج ایران و همچنین مضامین نقوش گچبری و شیوه‌های نقوش گچبری در دوران اولیه اسلامی، بحث می‌شود.

واژگان کلیدی: ایران، دوران ساسانی، قرون اولیه اسلامی، گچبری

مقدمه

از قرن‌ها پیش تا به امروز در ایران آثاری بی‌شمار در زمینه‌ی معماری و تزئینات وابسته به آن به جا مانده است که هر یک از آن‌ها به نوعی یادمان و یادگار مردم هنر دوست و هنرمند این مرز و بوم و بیانگر ذهن خلاق و هنرمند، نحوه نگرش زندگی و اعتقادات مردم زمانه خود است. مصالح مورد استفاده و همچنین نوع بهره‌گیری از تزئینات در ادوار مختلف، در هر دوره متفاوت بوده است. شاید در هیچ سرزمینی مانند ایران کشف مصالح و فنون جدید با چنان علاقه‌مندی و دانش مورد بهره‌برداری قرار نگرفته است. در این بین گچ به عنوان یکی از مصالح اصلی معماری ایرانی است که به واسطه‌ی قابلیت‌های ویژه آن همواره مورد توجه هنرمندان و معماران واقع شده، به طوری که علاوه بر جنبه‌ی ایستایی آن، به عنوان یکی از مصالح، جنبه تزئینی آن مورد توجه قرار گرفته است و به صورت یکی از هنرهای تزئینی درآمده و در این راه سیر تکامل و تحول خویش را در بستر تاریخ ایران طی نموده و فراز و نشیب‌هایی را در پشت سر گذاشته، گاهی مورد توجه قرار گرفته و زمانی مورد بی‌مهری واقع شده است. هنرمندان ایرانی فنون گچبری را بدان درجه از پیشرفت و تکامل رسانیدند و چنان نقوش بدیع و ظریفی آفریدند که توجه همه

هنرشناسان را به خود جلب کرده و مورد تمجید و تحسین سیاحان و دانشمندان خارجی و داخلی و علاقه مندان به تاریخ و هنر و آثار باستانی قرار گرفته اند.

در اواخر دوره ساسانی با ظهور اسلام و پیدایش مضامین جدیدی چون منع تصویر نگاری و مجسمه سازی، تحولی عظیم در کل هنر آن زمان به وقوع پیوست. نقوش مورد استفاده در دوره ساسانی شامل نقش‌های طبیعی، استلیزه، گیاهی، حیوانی، انسانی و هندسی بوده است. فرهنگ اسلامی در زمینه نقش میراث‌دار هنر ساسانی شد و با قبول نقش‌های استلیزه، گیاهی و هندسی، این نقش‌ها را در صنایع هنری به حد کمال رساند. این تأثیر را بیش از همه شاید بتوان در تزیینات گچبری ابنیه قرون اولیه اسلامی ایران مشاهده نمود. بنابراین، در این پژوهش با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و با روش توصیفی^۵ تحلیلی به تأثیر نقوش گچبری عصر ساسانی در تزیینات و نقوش گچبری بناهای قرون ۱ تا ۵ هجری ایران که تزیینات گچبری ارزشمند و نفیسی دارند، پرداخته می‌شود.

۱- تاریخچه استفاده از گچ در ایران قبل از اسلام

سابقه استفاده از گچ و اینکه از چه زمانی به صورت یکی از عناصر کاربردی معماری ایرانی درآمده، کاملاً روشن نیست، اما براساس یافته‌های باستان‌شناسی، قدیم‌ترین آثار به دست آمده از گچ مربوط به دوران ایلامی است که از هفت تپه خوزستان به دست آمده است (انصاری، ۱۳۶۶: ۳۱۸ / گرامی نژاد، ۱۳۸۷: ۱۰۵).

در دوران هخامنشی از گچ برای پوشش ستون‌های چوبی (تالار معروف به خزانه داریوش در تخت جمشید) استفاده شده است. از کاخ شوش متعلق به دوران هخامنشی قطعه‌ای از گچبری گل‌های لاله به دست آمده است (سجادی، ۱۳۷۴: ۱۹۵). همچنین کتیبه‌ای گچی به شکل مقعر در کاخ داریوش یافت شده است (پرادا، ۱۳۵۷: ۲۲۳) و در حفاریهای کاخ اردشیر اول در میان مصالح ساختمانی قطعاتی از گچ به رنگ سبز خاکستری، آبی روشن و سفید به دست آمده که برای پوشش دیوارهای خشتی به کار رفته بود (احمدی و شکفته، ۱۳۹۰: ۱۲۷).

در دوران اشکانی کاربرد گچ را در کاخ‌های نسا ملاحظه می‌کنیم. مدارک به دست آمده از نسا و کوه خواجه حاکی از کاربرد گچ روی دیوارهای خشتی است (محمدی فر، ۱۳۹۰: ۲۳۲). بر اساس یافته‌های باستان‌شناسان شوروی در کاخ‌های نسا و کاوش‌های پروفیسور هرتسفلد در کوه خواجه، در روزگار اشکانیان از گچ هم برای پوشش دیوارهای خشتی استفاده شده که روی قسمت‌های گچ کاری شده را معمولاً با نقوش و تصاویر انسانی و حیوانی رنگ آمیزی و نقاشی کرده‌اند و هم به صورت کنده کاری کار شده است که نمونه به دست آمده از کوه خواجه مربوط به سده نخستین میلادی با یک طرح ساده هندسی (صلیب شکسته و خطوط مستقیم و دواپر متداخل که به شکل زیبایی درهم ادغام شده و تکرار گردیده) ساخته شده است (سجادی، ۱۳۷۴: ۱۹۵ / گیرشمن، ۱۳۷۰: ۴۰-۵۰).

در روزگار ساسانیان تقریباً همه هنرها رونق و پیشرفت فوق العاده‌ای داشتند اما برخی شاخه‌های هنری مانند معماری، مجسمه سازی و گچبری که در ارتباط مستقیم با هنر تشریفاتی و درباری بودند؛ از توجه و خلاقیت بیشتر برخوردار بودند (احمدی و شکفته، ۱۳۹۰: ۱۲۷). در روزگار ساسانیان علاوه بر جنبه‌های کاربردی آن به صورت ملاط و یا پوشش دیوارها و همچنین گچبری کنده کاری، گچبری قالبی (قالبگیری گچ برای به وجود آوردن نقوش و طرح‌ها و شکل‌های مورد نظر) نیز متداول شده است. هرچند بعضی از محققین وجود تکنیک گچبری قالبی را در دوره‌ی ساسانی انکار می‌کنند. اما قطعات گچبری بسیاری از این دوران به دست آمده که به طور مشخص به روش قالبگیری ساخته شده‌اند که می‌توان از گچبری‌های به دست آمده از چال ترخان نام برد، در این گچبری‌ها مضامین گچبری جدا جدا قالبگیری شده و سپس در کنارهم قرار داده شده‌اند (سجادی، ۱۳۷۴: ۱۹۵). از دوران ساسانی مهم‌ترین یافته‌های ما در گچبری از نیشابور، حوالی ری، تیسفون، کیش بین النهرین، دامغان و تخت سلیمان بوده است، غیر از آن‌ها قطعات بسیاری هم هست که از طریق خرید و فروش اشیای هنری به موزه‌ها راه یافته‌اند (شیپمن، ۱۳۹۰: ۱۴۵).

۲- مقدمه ای بر هنر گچبری دوره ساسانی

جامع ترین آثار باستانی به دست آمده که دال بر شکوفایی گچبری می باشد، تزیینات گچبری دوره ساسانی است (مصباح اردکانی و لژگی، ۱۳۸۷). این زینت گچبری از ابداعات ساسانی ها نیست، سابقه ی آن از دوره ی پارسی ها وجود دارد که بعدها یونانی ها و رومی ها آنرا اقتباس کرده اند. در اوایل دوران ساسانی، از گچبری محتاطانه تر استفاده می کرده اند و تازه بعدها این هنر به حد اعلای خود رسیده است (شیپمن، ۱۳۹۰). در دوره ساسانی، گچ کاری و گچبری، مقام مهمی در هنر تزیین داشته و از آن در جهت پوشش دیوارها استفاده می کردند و به علاوه استوک های گچی، زینده ی بناهای حکومتی بوده اند (اعظمی و همکاران، ۱۳۹۲).

به طور کلی، نقوش گچبری از نقطه نظر طرح های ارائه شده موجود به چهار دسته تقسیم می شوند:

الف: نقوش هندسی که شامل طرح های استلیزه هم می شوند.

ب: نقوش گیاهی

ج: نقوش حیوانی و انسانی که شامل فرم های اساطیری نیز می شوند.

د: نقش خط و کتیبه در آثار گچبری

الف: این نوع از نقوش، معمولا از خطوط مستقیم و شکسته در حالات مختلف در کادرهای گچبری شده به چشم می خورد و غالباً در حاشیه متن گچبری شده به کار آمده است. در ترکیبات هندسی، نقش صلیب شکسته یا چلیپا دیده شده که اغلب به طور مجزا و منفرد با ترکیباتی از گل های لوتوس و یا پالمت در آمیخته اند. در این گونه موارد هنرمند، معمولا فضاهای خالی را با موتیف های تزیینی گیاهی پر کرده است. در آثار کاخ چال ترخان بر روی گچبری های ستون های قصر ساسانی این گونه ترکیبات وجود دارد (انصاری، ۱۳۶۶)

ب: در آثار بازمانده گچبری دوره ساسانی مشاهده می شود که قسمت اعظم آنرا نقوش گیاهی تشکیل داده است که در محدودیتی خاص، زینت بخش این آثار قرار گرفته اند. به طور کلی نقوش گیاهی در این دوره شامل شاخ و برگ ها، نقش پالم، روزت و کنگر است که معروف ترین آن ها عبارتند از: نقوش نخل، تاک و پیچک، گل نیلوفر، نقش انگور و انار، نقش گل لوتوس و روزت، نقش بلوط، برگ مو و برگ انجیر. این نقش های گیاهی از مهم ترین نقوشی هستند که در ابتدا به صورت ساده در آثار حجاری هخامنشیان و به ویژه در تخت جمشید به کار گرفته شدند و سپس بر ازاره ها و دیوار طاق و طاقچه های درون کاخ ها رخنه کرده و مجموعه های بی نظیری را زینت بخشیدند (اعظمی و همکاران، ۱۳۹۲).

ج: تعداد زیادی از آثار گچبری که در حال حاضر زینت بخش موزه ایران باستان و چندین موزه ی خارجی است، دارای موتیف های انسانی بوده است. طرح های حیوانی روی آثار گچبری عمدتاً شتر، گوزن، گراز، شیر، عقاب و پرندگان کوچکی هستند که بیشتر در تزیین فضاهای خالی به کار گرفته می شده اند. معروف ترین نقش حیوانی در گچبری ساسانی، دوگوزن در حال شکارند که یکی بدون شاخ و دیگری با شاخ های بلند است.

د: از آثار موجود در دوره ساسانی چنین بر می آید که شیوه به کارگیری خط بر روی گچ از عهد اشکانیان شایع شده باشد، اما چون در این زمینه اثری در دست نیست، تصور می شود که ساسانیان رواج خط را با طرح اندازی بر روی گچ متداول ساختند که همراه با موتیف های اولیه به کار برده می شده است و این روش در دوران اسلامی نیز تداوم یافت و به تکامل رسید و باعث شد تا طرح های اسلیمی و ختایی روی کار آید و زینت بخش آثار اسلامی گردد (انصاری، ۱۳۶۶).

۳- هنر ایران در قرون اولیه اسلامی

با ظهور دین اسلام هنر اسلامی به تدریج شکل گرفت و با کسب تجاربی از هنرهای پیشین، رو به رشد و گسترش نهاد. سبک هنری اسلامی محصول هنری فرهنگ های کهنی است که اسلام، انگیزه و محرک جدید به آن ها بخشید. در دوران اولیه، هنرمندان اسلامی سعی بر آن داشتند که با اقتباس از آثار تمدن ایران و بیزانس به همان سبک و سیاق بپردازند و حتی مساجد برپا شده

در آن زمان برگرفته از معماری این دو تمدن بود. پس از چند قرن با گسترش حکومت اسلامی، هنر هنرمندان در هر رشته ای با هم پیوند خورد که امروز با نام هنر اسلامی شناخته می شود. (احمدی و شکفته، ۱۳۹۰: ۱۲۸).

با وجود بسط قلمرو اسلام و فتوحات مسلمین در اقصی نقاط جهان، تا مدت ها هنر معماری همچنان بر عناصر گذشته متکی بود. از آن پس هنرمندان مسلمان با تکیه بر عناصر هنری گذشته خود، به ویژه هنر عصر ساسانی و با الهام از روح اسلامی معماری ایران را رونق تازه ای بخشیدند و با ابداعات جدیدی را در این دوران بنیان نهادند. (کیانی، ۱۳۸۳: ۳۹). ایران در دوران اولیه اسلامی، تحت سلطه و فرمانروایی خلفای اموی (۴۱- ۱۳۲ ه.ق) و عباسی (۱۳۲- ۶۵۶ ه.ق) بود. با آغاز قرن سوم ناحیه ایران به مناطق مختلفی تقسیم می شد که توسط سلسله های مستقل ایالتی و با تأیید خلفای عباسی، حکمرانی و اداره می شد. سلسله های طاهریان در خراسان، صفاریان در سیستان، بخش هایی از خراسان و برای مدتی کوتاهی بر اصفهان و فارس حومت کردند. مهم ترین بنای باقی مانده از این دوره که تزئینات گچبری داشته است، مسجد عتیق شیراز است. سامانیان در ماوراءالنهر که پایتخت آن ها بخارا بود، حکومت می کردند که حکومت خود را به قسمت های شمالی تر (خراسان و سمنان) ایران گسترش دادند. مهم ترین اثر معماری باقی مانده از این دوره، مقبره امیر اسماعیل سامانی به دلیل تزئینات خاص آجرکاری آن است. (هیلن براند، ۱۳۷۴: ۸۳). در قرن چهارم هجری حکومت غزنویان با مرکزیت غزنه به وجود آمد و منطقه ی وسیعی از طبرستان، گرگان، خوارزم، سیستان و خراسان تا گجرات هندوستان در حوزه ی اقتدار این سلسله قرار گرفت. (کیانی، ۱۳۸۳: ۴۱). از دیگر سلسله های حکومتی قبل از سلجوقیان، آل بویه در مناطق شمالی و مرکزی و جنوب ایران بود. مهم ترین بنای باقی مانده از این دوره که تزئینات گچبری منحصر به فرد و زیبایی دارد، مسجد جامع نایین است. همچنین آل زیار در گرگان حکومت می کردند که گنبد قابوس یادگار با شکوه این سلسله است. آل بویه و آل زیار در طی قرون ۴ و ۵ هجری توانستند نبوغ و خلاقیت های ذاتی خود را در اشکال گوناگون هنر اسلامی چون منسوجات، سفالگری، معماری و تزئینات معماری به ویژه گچبری متجلی سازند.

۴- تأثیر هنر گچبری ساسانی در گچبری قرون اولیه اسلامی

در معماری عصر ساسانی، موتیف های تزئینی گچبری نشانگر روح هنرمندان و تلفیق داستان ها با نقوش در بعضی از مجالس بوده است که عیناً این خلاقیت های ذهنی و روحی در پرداخت جمعی موتیف های اسلامی نقش مؤثر داشته اند و چه بسا آثار مختلف معماری اسلامی به تغییراتی ورای آثار ساسانی دست یازیده و بالنفسه توانسته اند آثارشان را با آثار ساسانی تطبیق دهند، به طوری که با عرضه نمودن بناهای عظیم، تقلید و اقتباسشان را از هنر بومی آسیایی نشان دهند. همچنین در آثار سفالین و زرگری و فلزکاری نیز انواع موتیف های گچبری تأثیر داشته و با الهام از برخی از آن ها، سعی شده تا حدودی نفوذ نقش های حیوانی و گیاهی و انسانی را به بیننده ی محقق القا نماید. بنابراین، با اندیشیدن به مفاهیم و موضوعات هنری که در کل آثار ساسانی رعایت شده است، در می یابیم که در دوران هنر اسلامی، چگونه از آن موضوعات استقبال شد و به خصوص تا آنجا که برای هنرمندان مسلمان عصر امکان داشته است در مساجد و مدارس و حتی بناهای عام المنفعه، تقلیدی خودآگاهانه از طرح های ساسانی الهام گرفته شده است، تا آنجا که منجر به ابداع طرح های تزئینی از جمله نقوش اسلیمی و ختایی در دوران اسلامی گردید. (انصاری، ۱۳۶۶: ۳۵۴-۳۵۶).

از نقوش ناب در گچبری دوران ساسانی می توان به نقوش گیاهی اشاره کرد. در دوران قبل از اسلام از بناها و کاخ های ساسانی نمونه های متنوعی از نقوش گیاهی در گچبری دیده شده است. نقوش گیاهی در گچبری کاخ های ساسانی (تصویر ۱)، نقوش انتزاعی از طبیعت اند که اشکال متنوعی را می توان در آن ها یافت که عبارتند از نقوش نخ، تاک و پیچک، انار، گل نیلوفر آبی (لوتوس)، گل چندپر و بلوط و برگ انجیر. سپس در دوران اسلامی که باورهای مذهبی اثر خود را بر هنر و گرایش های هنری گذاشت، نقوش گچبری نیز به دلیل منع نقوش انسانی و حیوانی دستخوش دگرگونی شد، به طوری که نقوش گیاهی ساسانی در کنار گردش اسلیمی و ساقه های آن و در مواردی در ترکیب با کتیبه نگاری آیات قرآنی زینت بخش بناها شدند. (اعظمی و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۵).

تصویر ۱. نقش گیاهی پالم^۱ در گچبری کاخ تیسفون (اعظمی و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۸)

تصویر ۲. نقش گیاهی انگور در گچبری کاخ تیسفون (اعظمی و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۸)

به عنوان مثال، در کاخ تیسفون، استوک^۲ برگ های در هم رفته S شکل که در انتهایشان دارای برگ مو و خشوه هستند، نقش پیچیده ای را ایجاد می کنند که مقدمه ای است برای گسترش اسلیمی های ادوار اسلامی. (تصویر ۳).

تصویر ۳. نقش برگ های درهم رفته به شکل S در گچبری کاخ تیسفون (اعظمی و دیگران، ۱۳۹۲: ۱۸)

۵- مضامین نقوش گچبری در قرون اولیه اسلامی

در قرون اولیه اسلامی سهم عمده نقوش تزئینی گچبری را طرح های هندسی مانند اختر چلیپا، خطوط مستقیم، صلیب شکسته و دوائر و رشته های مروارید حلقه شکل. کثیرالاضلاع ها، گره سازی ها و آژده کاری ها^۳ تشکیل می دهد. (سجادی، ۱۳۷۴: ۲۰۲).

^۱نقش برگ نخل

^۲قطعه ای از گچبری

^۳به نقوشی می گویند که از تکرار یک یا چند فرم هندسی تو خالی نظیر مثلث، شش ضلعی و دایره و... ایجاد می گردند که در کنار هم ایجاد طرح مشبک می کنند. این شبکه ها گاه به روی سطح تخت گچ، گاه بر روی نقوش اسلیمی گل و یا موتیف های مختلف ظاهر می گردند. شروع به کارگیری این تکنیک را از قرن چهارم هجری دانست اند.

۶- شیوه های نقوش گچبری در قرون اولیه اسلامی

۶-۱- شیوه خراسانی: این شیوه از صدر اسلام شروع تا اواسط قرن چهارم و در بعضی جاها تا قرن ۵ هجری ادامه داشته است. این شیوه شامل دوره های عباسی، سامانی، غزنوی، طاهری و صفاری بوده است. از ویژگی های این شیوه سادگی و بی پیرایگی و پرهیز از بیهودگی است. گچبری در این سبک با طرحی آرام و با برجستگی کم آمیخته با رنگ همراه است که در بعضی جاها به صورت گچبری موسوم به شیر و شکر کار شده است. نمونه هایی از این شیوه در مسجد جامع فهرج، تاربخانه دامغان و نیشابور به کار رفته است.

۶-۲- شیوه رازی: این شیوه از قرن چهارم هجری شروع شده و تا حمله مغول ادامه داشته است و نام های مختلفی مانند آل بویه، آل زیار، سلجوقی، اتابکی، خوارزمشاهی به آن داده شده است. در این شیوه از تکنیک های گچبری برجسته و برهشته استفاده شده است. نقوش در اوایل این دوره ساده و تکراری هستند و در اواخر این دوره (قرن ششم) گچبری ها از نقوش و خطوط متنوع تشکیل شده است و کتیبه نگاری سهم عمده ای را در میان موضوعات گچبری به خود اختصاص داده است. (سجادی، ۱۳۷۴: ۲۰۳ و ۲۰۶).

۷- نقش و تأثیر هنر گچبری ساسانی در آثار اسلامی داخل ایران

۷-۱- مسجد جامع نایین

مسجد جامع نایین یکی از قدیمی ترین مساجد تاریخی ایران به شمار می رود. با توجه به ویژگی های معماری، آن را مربوط به اواسط قرن چهارم هجری دانسته اند. این مسجد به دلیل ویژگی های خاص معماری و تزئینات گچبری نفیس، از اهمیت خاصی برخوردار است. معروف ترین اثر دوران اولیه اسلامی که دارای قطعات بی نظیری از هنر گچبری می باشد، مسجد جامع نایین است که صرف نظر از پلان و فرم و مصالح در تزئینات آن از روش های ساسانی استفاده شده است.

تزئینات گچبری شده مسجد جامع شامل فضاهای محراب، دیوار اطراف محراب، طاق های سوار بر ستون های اطراف گنبد، چهارستون موازی به محراب و ستون اطراف محراب است (نعمتی و صالحی، ۱۳۹۰: ۹۹).

در این مسجد، مجموعاً سه گروه موتیف به صورت هندسی، گیاهی و خط و کتیبه در لابلای کارهای هنری به چشم می خورد. جالب ترین قسمت مسجد، محراب گچبری شده (تصویر ۴) آن است که در قالب های مختلف بر روی آن کار شده است. این محراب دارای سه طاق نماست و از تزئینات گچی فراوان برخوردار است که بیشتر شامل طرح های گیاهی از جمله پالمت، نقوش کاجی شکل و برگ های کنگر است و در داخل محراب کتیبه ایست مزین که با گل ها و دوایر تزئینی معمول دوره ساسانی آرایش شده است و نهایت ظرافت هنری در آن ها به چشم می خورد. علاوه بر طرح های مذکور، از ترکیبات گل لوتوس و خوشه های انگور و برگ مو بهترین نمونه تزئین را می توان مشاهده کرد. در مجموع محراب مسجد جامع نایین نمونه ی کاملی از موتیف های گچبری متأثر از طرح های ساسانی در دوران اولیه اسلامی است (انصاری، ۱۳۶۶: ۳۵۸-۳۵۹ / دیمانند، ۱۳۶۵: ۹۴).

نقوش گچبری برگ مو و خوشه های انگور، در شبستان جنوبی مسجد جامع نایین ایجاد شده که بر روی سطوح ستون ها و محراب، توپزه ها و دیوارها ایجاد شده است. این نقش به دو گروه هندسی و گیاهی تقسیم می شود که نقوش گیاهی شامل نقش برگ مو و خوشه های انگور و نقش کنگر و گل آفتابگردان است که بیشترین سطح را گچبری های نقش مو به خود اختصاص داده است. نقوش هندسی نیز شامل خطی ساده است که بیشتر بر روی توپزه ها ایجاد شده اند (محمدی فر، ۱۳۹۲: ۶۲).

در تزئینات حاشیه ی محراب مسجد جامع نایین از نقوش هندسی هشت بازوبندی (هشت صلیب) استفاده شده که قسمت داخلی آن به صورت خوشه ی انگوری با ساقه گردان تزئین شده است. در قاب بندی حاشیه ی دور محراب، مخصوصاً حاشیه ی طاق نماها و قوس ها برای اولین بار از طرح هندسی شبه گره و آژده کاری استفاده شده است. در داخل دایره ها و زمینه ی لچکی های طاق نما ی بزرگ نقش کنگره های استلیزه و خوشه های انگور با ساقه های گردان که به دنبال هم تکرار شده اند، وجود دارد. به طور کلی گچبری ها از اشکال هندسی، کثیر الاضلاع ها و دوایر و موضوعات گیاهی مانند درخت تاک و برگ مو و خوشه های انگور و نیز

برگ کنگره‌های استلیزه تشکیل شده که اکثراً با نقوش گچبری زمان ساسانی و در دوران اسلامی با نقوش گچبری مسجد سامرا قابل مقایسه است. نقش هشت و چلیپا در این تزیینات جز اولین تزیینات هندسی به این شکل است (احمدی و شکفته، ۱۳۹۰: ۱۳۹-۱۴۰).

تصویر ۴. محراب گچبری شده مسجد جامع نایین (اعظمی و دیگران، ۱۳۹۲: ۲۰)

۲-۷- مسجد جامع اصفهان

بنای اولیه مسجد جامع اصفهان بر طبق متون تاریخی و تأیید بررسی های باستان شناختی، مربوط به قرن دوم هجری است. این بنا پس از دو قرن توسط آل بویه بازسازی شده و از اطراف صحن گسترش یافت. در دوران بعد نیز قسمت هایی به این مسجد افزوده شده است. در سال های ۱۳۵۱-۱۳۵۷ شمسی، بقایای این مسجد کهن در حفاریات باستان شناسی زیر بخش های فعلی مسجد از جمله در زیر گنبد خانه ی نظام الملک و شبستان های سلجوقی به دست آمد. در طی این حفاری ها، دیوار قبله ی اولیه غنی از گچبری قالبی مشاهده شد که اثر گچبری ها به روی فرورفتگی های محراب نیز دیده می شود. هیئت حفاری این گچبری ها را متعلق به قرون دوم هجری می دانند. گچبری هایی نیز بر روی دیواره ی مقصوره از زیر اندود گچی یافت شده است که مشابه تزیینات سبک سامرا (قرن نهم میلادی / تصویر ۵) هستند (احمدی و شکفته، ۱۳۹۰: ۱۳۶).

تصویر ۵. گچبری مسجد جامع اصفهان متأثر از گچبری سبک ج سامرا (احمدی و شکفته، ۱۳۹۰: ۱۳۷)

سبک گچبری سامرا به ۳ صورت اجرا می شده است:

سبک الف: به صورت قالبی با طرح هایی از جمله برگ مو و گل های به هم چسبیده در فضایی مستطیل شکل یا چند ضلعی که در آن از شاخه ها اثری نیست. آن ها که در چندضلعی ها محصور شده اند، در وهله اول به صورت طرح های هندسی به نظر می آیند. جزئیات داخل شکل های هندس عبارت است از برگ های خرما و گل باز شده برجسته است. ریشه این طرح ها به دوران قبل از میلاد مسیح بر می گردد که در سرتاسر حوضه ی شرقی مدیترانه رواج داشت.

سبک ب: این سبک شبیه به سبک الف است، حالت طبیعت گرایانه دارد و منشأ گیاهی آن (به دلیل منع تصویری موجودات زنده در اندیشه اسلامی) مشخص است. خطوط اصلی آن با اشکال تقریباً انتزاعی با موتیف های برگ مو، خوشه های انگور، گل باز و پالم های استلیزه شده و کنده کاری با برجستگی زیاد که در تمامی دوره ها کاربرد داشته ، پوشیده شده اند. خصوصاً در ایران این گونه تزئینات گچی به وفور وجود دارد.

سبک ج: این سبک دارای تکنیک جدیدتر و قالب بندی شده است که با طرح های مختلفی اجرا شده است و طرح ها برجستگی کمی دارند، کناره های طرح به طور مورب با سطح برخورد کرده (پخ کاری شده) و تقریباً محو شده اند که گاهی به نام کنده کاری پشت ماهی شناخته می شود. در این نوع جزئیات به علت عمق کم تحت تأثیر نور و سایه نبوده و حالت تزئینی طرح به سادگی ارایه شده است. ویژگی دیگر این سبک تفران در محور عمودی است (اتینگهاوزن و گرابر، ۱۳۸۱: ۱۰۸-۱۱۲/ هیلن براند، ۱۳۸۵: ۳۹۸). (تصویر ۶).

تصویر ۶. گچبری سامرا سبک ج (هیلن براند، ۱۳۸۵: ۴۰۳)

۷-۳- مسجد جورجیر اصفهان

مسجد جورجیر اصفهان نام بنایی است که در قرن چهارم هجری به دستور صاحب بن عباد وزیر مؤیدالدوله و فخرالدوله دیلمی کنار گذر بازار رنگرزها در بازار قدیم اصفهان ساخته شده است (آزاد، ۱۳۸۱: ۹۶-۹۷). مسجد جامع جورجیر اصفهان در محل فعلی مسجد حکیم قرار داشته است که در زمان صفویه به منظور ساخت مسجد حکیم کاملاً تخریب شده و از بنای مسجد تنها سردر شمالی آن در ساختار مسجد بر جای مانده است. سردر مسجد جورجیر بنایی است متعلق به قرن چهارم هجری که دارای تزئینات و ویژگی های منحصر به فرد گچبری و آجرکاری متأثر از هنر دوران ساسانی است. در تزئین سردر این مسجد از تکنیک های آجرکاری با نقوش هندسی و گچبری با نقوش هندسی، گیاهی و تلفیق دو تکنیک آجرکاری و گچبری استفاده شده است. (علیان و دیگران، ۱۳۹۱: ۳-۵). (تصاویر ۷-۱۰).

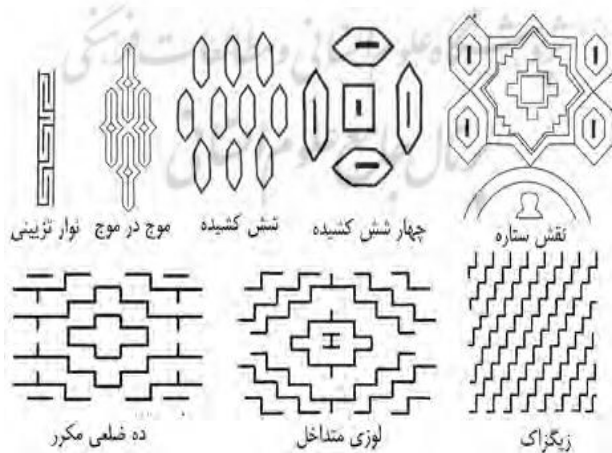
تصویر ۷: نقش پرنده در گچبری سردر مسجد جورجیر اصفهان (علیان و دیگران، ۱۳۹۱: ۸)

تصویر ۸: نقش بال برگرفته از تزئینات ساسانی در گچبری مسجد جورجیر اصفهان (احمدی و شکفته، ۱۳۹۰: ۱۴۴)

تصویر ۹: نقش شبیه شمعدان در تزئینات سردر جورجیر اصفهان متأثر از گچبری دوران ساسانی (اتنیگهاوزن و گرابر، ۱۳۸۱:

۱۵۶)

تصویر ۱۰: طرح های گچبری در سر مسجد جورجیر اصفهان (علیان و دیگران، ۱۳۹۱: ۷)

۴-۷- مسجد جامع شاهپور آباد اصفهان:

مسجد شاهپور آباد در شمال شهر اصفهان واقع گردیده است و تاریخ این بنا را بین قرن دوم تا اواخر قرن سوم هجری می دانند. این بنا محراب قدیمی داشته که کل نمای محراب گچ اندود با فرورفتگی صدفی بوده است. نمونه های دیگر شبیه به آن را می توان در مسجد جامع قروه بافت. طبق نظر محققان، این تزئین صدفی شکل برای اولین بار در سوریه دیده شده است. همچنین طاقچه صدفی شکل در دوره ی اسلامی به صورت زیبایی در مسجد الاقصی در بیت المقدس ظاهر شده که متعلق به اواخر قرن اول هجری است. محراب مسجد شاهپور آباد یک شکل تکامل نیافته از این نوع محراب هاست که متعلق به دوران اولیه ورود اسلام به ایران است. (احمدی و شکفته، ۱۳۹۰: ۱۳۳-۱۳۴). (تصویر ۱۱).

تصویر ۱۱. طاقنمای صدفی نه پر در محراب مسجد شاهپور آباد (احمدی و شکفته، ۱۳۹۰: ۱۳۴)

۵-۷- مسجد جامع نطنز:

مسجد جامع نطنز شکلی چهار ایوانی دارد و شبستان آن با طرح هشت ضلعی ساخته شده که یکی از قدیمی ترین طرح ها در معماری اسلامی است. در ایوان های چهارگانه مسجد کتیبه های متعدد وجود دارد. ایوان شمالی علاوه بر تزئینات فوق العاده دارای کتیبه ای به خط ثلث بر زمینه ای آبی است که آیاتی از سوره جمعه و آیه ۱۱۴ سوره هود را نشان می دهد. بر کتیبه ی گچبری شده هلال داخل ایوان شمالی نیز آیه های ۱۸ و ۱۹ سوره توبه دیده می شود. ایوان جنوبی مسجد نیز با گچبری و مقرنس کاری تزئین شده است. (تصویر ۱۲/ کیانی، ۱۳۸۳: ۱۷۵-۱۷۶).

تصویر ۱۲. نقش هندسی در تزئینات گچبری مسجد جامع نطنز - قرن ۴ هجری (احمدی و شکفته، ۱۳۹۰: ۱۴۵)

۷-۶- شهر تاریخی نیشابور:

شهر تاریخی نیشابور به عنوان یکی از مراکز مهم قرون اولیه اسلامی مدتی پایتخت طاهریان بوده و در زمان سامانیان مهم ترین مرکز هنر به شمار می رفته است. این شهر دارای تپه های تاریخی متعددی است که در حفاری های باستان شناختی چهار مورد از آن ها یعنی تپه مدرسه، تپه تاکستان، تپه سبزپوشان و قنات تپه، قطعات زیبای گچبری یافت شده است. کامل ترین قسمت های گچبری در قسمتی به نام ابنیه سبزپوشان است که شامل مقرنس های دیواری است و در قسمت جنوب غربی صحن حیاط و تالار گنبددار مجاور آن قرار دارد. کامل کننده این نوع گچبری ها، رنگ هایی است که بر روی آن ها نقش بسته است که شامل رنگ های سفید، زرد، آبی و قرمز است و به صورت طرح های زیبای طوماری و برگ نخلی است که بعضی از آن ها درون شکل های چهارگوش یا شش گوش، مانند اشکال تزئینات سامرا قرار دارد (انصاری، ۱۳۶۶: ۳۵۹). (تصاویر ۱۳).

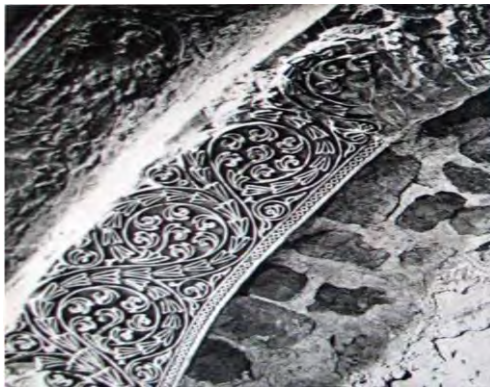

تصویر ۱۳. قطعات گچبری تپه مدرسه نیشابور متأثراً از سبک ج سامرا (Wilkinson, 1986: 127)

۷-۷- مسجد عتیق شیراز:

این مسجد از بناهای معروف صدر اسلام در شیراز است که ساختمان اولیه ی آن به روزگار صفاریان می رسد. در سال ۲۸۱ هجری به دستور عمرولیث صفاری مسجد جامع فعلی بنیان نهاده شد که در طول زمان بخش اعظم آن ویران گردید. (کیانی، ۱۳۸۳: ۴۴).

متأسفانه از بنای اولیه مسجد تنها محراب در انتهای شبستان جنوبی بر دیوار قبله دیده می شود. در زیر سقف یکی از طاق های جلو محراب که به شدت تخریب شده، قسمتی از تزئینات گچبری باقی مانده است. نقوش گچبری شامل نوارهای پیچیده ی اسلیمی (ساقه گل و برگ دار پیچک) به همراه نقوش تزئینی برگچه های سه لبی (تصویر ۱۴) در بین حلقه های نوار مرورید است. (احمدی و شکفته، ۱۳۹۰: ۱۳۸).

تصویر ۱۴. گچبری طاق مسجد عتیق شیراز متأثر از نقوش تزئینی گچبری ساسانی (Pope, 1964: 259)

۷-۸- مسجد جامع نیریز

مسجد جامع نیریز یکی از مساجد اولیه اسلام است که با نقشه یک ایوانی در حدود ۳۶۳ هجری بنا شده است. این مسجد از نظر معماری و شیوه ی ساخت همانند دیگر آثار معماری صدر اسلام از معماری عهد ساسانی متأثر است. برای مثال ایوان رفیع و بلند آن به بناهای قبل از اسلام شبیه است. این مسجد دارای محراب گچبری شده ی بسیار زیبایی است که در سال ۳۶۳ هجری به بنای مسجد افزوده شده است (کیانی، ۱۳۸۳: ۴۴).

۷-۹- برج رسگت مازندران:

برج رسگت برج آجری زیبایی است که لبه ی برج با ردیف مضاعفی از مقرنس های آجری مزین به نقوش گچبری تزئین شده است. در پایین این مقرنس ها، کتیبه ای با شکوه به خط کوفی گچبری شده و حروف کتیبه به رنگ سفید بر زمینه ی آبی جلوه می کند. بالای در ورودی، کتیبه دیگری که آن هم از گچ ساخته شده وجود دارد. این کتیبه شامل ۴ سطر است که سه سطر اول و نیمی از سطر چهارم به خط کوفی است و در انتها متنی به خط پهلوی نوشته شده است. گچبری های برج به لحاظ تقارن و تکرار نقش، استمرار هنر گچبری دوره ساسانی است، مانند گچبری های شهر تاریخی نیشابور و مسجد جامع ناپین که تکرار نقش و تقارن از ویژگی های آن ها است (احمدی و شکفته، ۱۳۹۰: ۱۴۱). (تصویر ۱۵).

تصویر ۱۵. نقش برگچه های سه لپی در کتیبه گچبری برج رسگت (احمدی و شکفته، ۱۳۹۰: ۱۴۱)

۷-۱۰- مسجد جامع فهرج

مسجد جامع فهرج در روستای فهرج در دوازده کیلومتری شرق جاده یزد ° کرمان واقع شده است. در این روستا، کهن ترین مسجد ایران که قدمت آن به قرن اول هجری می رسد، ساخته شده است. (کیانی، ۱۳۸۳: ۴۱).

چند طرح گچبری که از نظر اجرا دارای سبک مشابه ای می باشند، در مسجد جامع فهرج دیده می شود: یک قوس چند پره در بالای محراب و طرحی مشابه در زیر طاق بر روی دیوار جنوبی شبستان (تصویر ۱۶)، طرح پله ای شکل بر روی دیوار انتهایی رواق در سمت شمال غربی بنا (تصویر ۱۷) و طرحی به شکل تابش نور بر روی سطح بیرونی قوس جناغی محراب کوچک (انیسی، ۱۳۸۹: ۱۹).

تصویر ۱۶. طرح تزئینی پلکانی محراب مسجد جامع نایین (انیسی، ۱۳۸۹: ۱۹)

تصویر ۱۷. طرح پلکانی تزئینی مسجد جامع فهرج (انیسی، ۱۳۸۹: ۱۹)

۸ - تاثیر هنر گچبری ساسانی در آثار اسلامی خارج از ایران

تأثیر موتیف های گچبری عهد ساسانی در خارج از ایران بیشتر بر روی آثار هنری عهد اموی و عباسی به چشم می خورد. در قصر الممشی مربوط به دوره امویان از گچ به عامل تزئین و ملاط ساختمان و در کف اتاق ها و قصر از پوشش موزاییک بهره گرفته شده است.

نتیجه گیری

طبق کاوش ها و یافته های باستان شناسی، قدیمی ترین آثار به دست آمده از گچ، مربوط به دوران ایلامی است که از هفت تپه خوزستان به دست آمده است. همچنین در دوران تاریخی از گچ برای پوشش بناهای مختلف بهره گرفته شده است. در این بین گچبری دوران ساسانی اهمیت زیادی دارد و تأثیرات زیادی در گچبری ابنیه قرون اولیه اسلامی به جا گذاشته است. در عصر ساسانی گچکاری و گچبری مقام مهمی در هنر تزئینی داشته است. نقوش گچبری دوران ساسانی هم ردیف حجاری های عظیم هخامنشی از شاهکارهای عصر خود محسوب می شده است. نقوش گیاهی که در تزئینات گچبری بناها و کاخ های دوره ساسانی از جمله کاخ تیسفون دیده شده است، شامل شاخ و برگ ها، نقوش پالم، کنگر، آکانتوس و انار است. در دوران اسلامی نفوذ و گسترش اسلام بر تمامی هنرها و گرایش های هنری تأثیر بسزایی داشت و نقوش گیاهی در گچبری بناها به گونه ای دیگر با نقوش اسلیمی و ختایی باز نمود یافتند که نمونه های بی نظیر آن را می توان در مساجد قرون اولیه اسلامی ایران یافت. طرح درختان مو، انار، انجیر، نخل، برگ های کنگر و مو در دوران ساسانی این بار در ترکیب با طرح های اسلیمی در دوران اسلامی دیده می شوند.

طبق بررسی های صورت گرفته، بناهای مختلفی در تزئینات گچبری از قرون اولیه اسلامی شناسایی شده است که در دو استان اصفهان و خراسان تعداد بیشتر ابنیه با تزئینات گچی دارند. گچبری های قرون اولیه به نسبت دوره ساسانی و دوران بعد ساده هستند و از تکنیک های ساده تری برای اجرای آن ها استفاده شده است. مهم ترین بنای قرون اولیه اسلامی را که در آن گچبری های نفیس و ارزشمندی به کار رفته، مسجد جامع نایین است. در حدود قرن ۴ هجری تکنیک آژده کاری (لانه زنبوری) در تزئینات گچبری وارد می گردد که نمونه بارزی از آن در گچبری های مسجد جامع نایین و شهر تاریخی نیشابور مشاهده می شوند. در قرون

اولیه اسلامی، شیوه های به کار رفته در گچبری، دو شیوه خراسانی و رازی است. همچنین نقوش گچبری در قرون اولیه اسلامی متأثر از نقوش گچبری ساسانیان و سبک گچبری سامرا است. نقوش هندسی در گچبری قرون اولیه اسلامی، سهم عمده ای از نقوش تزئینی را تشکیل می دهد.

منابع

۱. آزاد، میترا (۱۳۸۱)، معماری ایران در قلمرو آل بویه، چاپ اول، تهران، کلیدر.
۲. احمدی، حسین، شکفته، عاطفه (۱۳۹۰)، تزیینات گچبری در معماری قرون اولیه اسلامی ایران، فصلنامه ادبیات و هنر دینی، شماره ۴.
۳. اعظمی، زهرا، شیخ الحکمایی، محمد علی، شیخ الحکمایی، طاهر (۱۳۹۲)، مطالعه تطبیقی نقوش گچبری های کاخ تیسفون با اولین مساجد ایران، نشریه هنرهای زیبا- هنرهای تجسمی، دوره ۱۸، شماره ۴.
۴. انصاری، جمال (۱۳۶۶)، گچبری دوران ساسانی و تأثیر آن در هنرهای اسلامی، فصلنامه هنر، شماره ۱.
۵. انیسی، علیرضا (۱۳۸۹)، مسجد جامع فهرج (ارزیابی مجدد)، نشریه هویت شهر، سال پنجم، شماره ۷، صص ۱۵-۲۲.
۶. اتینگهاوزن، ریچارد؛ گرابر، الگ، (۱۳۸۱)، هنر و معماری اسلامی (۱)، ترجمه ی یعقوب آژند، چاپ دوم، تهران، سمت.
۷. ایراد، ایدت (۱۳۵۷)، هنر ایران باستان، ترجمه یوسف مجیدزاده، تهران، نشر دانشگاه تهران.
۸. دیماند، موریسون اسون، (۱۳۶۵)، تاریخ راهنمای صنایع ایران، ترجمه عبدالله فریار، تهران، علمی و فرهنگی.
۹. سجادی، علی (۱۳۷۴)، هنر گچبری در معماری اسلامی ایران، فصلنامه علمی، هنری و فرهنگی اثر، سازمان میراث فرهنگی کشور، شماره ۲۵.
۱۰. شیپمن، کلاوس (۱۳۹۰)، مبانی تاریخ ساسانیان، ترجمه کیکاووس جهاننداری، تهران، انتشارات فرزانه روز.
۱۱. علیان، علمدار؛ سرفراز، علی اکبر؛ جوادی، شهره (۱۳۹۱)، نقوش سردر جورجیر و تأثیرپذیری آن از هنر ساسانی، فصلنامه باغ نظر، سال نهم، شماره ۲۲، صص ۱۰-۳.
۱۲. کیانی، محمد یوسف (۱۳۸۳)، تاریخ هنر معماری در دوره اسلامی، تهران، انتشارات سمت.
۱۳. گرامی نژاد، ابوالقاسم (۱۳۸۷)، آشنایی با شیوه های هنر گچبری، نشریه کتاب ماه هنر، شماره ۱۲۰.
۱۴. گیرشمن، رومن (۱۳۷۰)، هنر ایران در دوره پارسی و ساسانی، ترجمه بهرام فره وشی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۵. محمدی فر، یعقوب، (۱۳۹۰)، باستان شناسی و هنر اشکانی، تهران، سمت.
۱۶. محمدی فر، یعقوب (۱۳۹۲)، ریشه یابی نقش مایه خوشه انگور و برگ مو در گچبری های مسجد جامع نایین، نشریه هنر و فن، سال اول، شماره اول.
۱۷. مصباح اردکانی، نصرت الملوک، لزگی، حبیب الله (۱۳۸۷)، مطالعه تأثیر نقش مایه های گچبری دوره ساسانی بر نقوش گچبری دوره اسلامی، فصلنامه هنرهای تجسمی نقش مایه، سال اول، شماره دوم.
۱۸. نعمتی بابایلو، علی، صالحی، اسرا (۱۳۹۰)، بررسی تطبیقی تزیینات گچبری مسجد نه گنبد بلخ و مسجد جامع نایین از منظر نقوش، ترکیب و مفاهیم، نشریه کتاب ماه هنر، شماره ۱۶۲.
۱۹. هیلن براند، رابرت (۱۳۷۴)، معماری هنرهای ایران، زیر نظر ر. دبلیو. فریه، ترجمه پرویز مرزبان، تهران، نشر فرزانه روز.
۲۰. هیلن براند، رابرت (۱۳۸۵)، معماری اسلامی، ترجمه باقر آیت الله زاده شیرازی، تهران، روزنه.
21. Pope .A.u. Ackerman. 1964. A survey of persian art .no.3 .Oxford University press.
22. Wilkinon, .c.k. 1986. NISHAPUR. Some early Islamic buildinds and their Decorations. The Metropolitan Museum of Art New York.